

Te versnijden devotieprenten in Keulen, Antwerpen en de Noord-Nederlandse Republiek, 1600-1800 Een eerste verkenning*

Evelyne Verheggen

In het in 2014 verschenen standaardwerk *Kinderprenten, volksprenten, centsprenten, schoolprenten. Populaire grafiek in de Nederlanden 1650-1950* noteerde de specialist en verzamelaar van religieus drukwerk Alfons Thijs dat niets erop wijst dat 'uitgevers voor het einde van de zeventiende eeuw series goedkope religieuze prenten in min of meer gestandaardiseerd plano-formaat voor een katholiek doelpubliek op de markt hebben gebracht'.¹ Thijs was bekend met maandbriefjes (*suffragia*) en bedevaartprenten met meerdere voorstellingen op grote vellen papier, maar hij lijkt zich niet bewust te zijn geweest van het feit dat er in Antwerpen al in de zeventiende eeuw flinke hoeveelheden te versnijden devotieprenten op grote, soms genummerde bladen werden uitgegeven.² Dit blijkt onder meer uit de recente vondst van ruim tweehonderd te versnijden prenten met meervoudige afbeeldingen, gedrukt van één enkele koperplaat, die in ongeschonden staat bewaard zijn geble-

ven.³ Ze werden aangetroffen in Wolfegg, waar zich de vrijwel intacte verzameling van meer dan 100.000 prenten bevindt die door de katholieke diplomaat prins Max Willibald van Waldburg-Wolfegg (1604-1667) werd bijeengebracht.⁴ Naast emblemata, portretten, politieke en allegorische voorstellingen bevat deze groep bijna veertig zeventiende-eeuwse Antwerpse devotieprenten. Elk hiervan bestaat uit 4, 6, 8, 9, 12, 16, 20, 24 of 32 staande of liggende voorstellingen, veelal voorzien van (meest Latijnse) onderschriften. Al dan niet gaat het om een doorlopend verhaal, bijvoorbeeld bij heiligenlevens, of om opeenvolgende illustraties uit verhalende (gebeden)boekjes.

In versneden toestand komen de individuele voorstellingen als losse prentjes veelvuldig voor in (devotie)prentencollecties. Maar omdat tijdens het snijproces voorstellingen veelal gescheiden raakten van signaturen en uitgeversadressen liggen ze vaak opgeborgen in dozen met anonieme prenten. Door bestudering van de zeld-

zame groep onversneden devotieprenten in Wolfegg en enkele bewaard gebleven exemplaren in andere collecties, gecombineerd met verder bronnenonderzoek, kunnen we meer te weten komen over de productie van te versnijden devotieprenten gedrukt van één koperplaat en over de ontstaanscontext van veel los bewaarde prentjes. Deze bijdrage biedt een eerste aanzet tot een overzicht van deze tot nu onbekende categorie religieuze grafiek.

'Snijlingen' en 'Keulse bladen'

Door meerdere kleine voorstellingen in een plaat te graveren, konden snel grote hoeveelheden prenten worden geproduceerd. Sinds de opkomst van de prentkunst hebben verschillende prentmakers en uitgevers hiermee geëxperimenteerd.⁵ Pas in de zeventiende eeuw komen we termen tegen waarmee dergelijke te versnijden prenten in historische bronnen werden aangeduid. Hoewel deze termen naar hetzelfde type grafiek lijken te verwijzen, zijn er toch nuanceverschillen te bespeuren. Zo schreef Jan van der Waals, in *Prenten in de Gouden Eeuw. Van kunst tot kastpapier*, de tentoonstellingscatalogus uit 2006 van Museum Boijmans Van Beuningen te Rotterdam: 'Een speciale categorie prenten werd door de uitgevers en verkopers aangeduid met "snijling". Ze waren bedoeld om te worden verknipt en veelal werden de snijlijnen mee gedrukt. Kaartspellen behoren tot deze groep, evenals in houtsnede of in gravure uitgevoerde andere spellen'.⁶ Zo bleven er bijvoorbeeld meerdere onversneden

bladen bewaard van zogenoemde koningsbrieven, bedoeld voor het in de Lage Landen populaire koningsspel. Ze bevatten voorstellingen en omschrijvingen van de koning en zijn hofhouding, die konden worden versneden en als lootjes worden uitgedeeld aan de deelnemers.⁷

De term 'snijling' ontleende Van der Waals aan prenten met meerdere voorstellingen, uitgegeven door Claes Jansz Visscher (1586/87-1652). In de fondslijst van de firma Visscher worden deze beschreven als 'Heele Bladen Snylingh, of die van een gesneden kunnen worden, op gemeen Papier'.⁸ Het gaat om afdrukken van één koperplaat op een vel *gemeen* papier (320 x 420 mm).⁹ Een nog ongeschonden blad in de collectie van het Rijksmuseum is een kopie naar een van de 'Bladen Snylingh' uit de fondslijst van Visscher en toont acht verschillende levenstrappen (afb. 1). Hoewel we de term enkel kennen uit de bovengenoemde fondslijst, is 'snijling' min of meer gangbaar geworden ter aanduiding van allereerste (goedkope) meervoudige prenten, gedrukt op één vel papier en bedoeld om te versnijden.

In Antwerpen stonden te versnijden prenten mogelijk bekend als *Keulse bladeren*. Voor deze term haalde Thijs al in 1993 diverse vermeldingen aan, waaronder de meer dan honderd gedrukte 'Keulse bladeren' die zich in 1666 ten huize van de weduwe van Willem Collaert bevonden.¹⁰ De Antwerpse verluchter en prentuitgever Johannes Jacobus de Wael (werkzaam 1711-1767) had er volgens de boedelinventaris bij zijn overlijden 1.184 van in zijn winkelvoorraad, waarschijnlijk

afdrukken van de eveneens vermelde '29 cope-re plaeten Ceulische bladeren'.¹¹ Uit een eerdere bron leren we dat Cornelius de Boudt in 1738 voor 7 gulden en 9 stuivers driehonderd 'Ceulse bladers' aan een mevrouw De Wael leverde.¹²

Thijs schrijft dat het onduidelijk blijft wat men in Antwerpen precies met een Keuls blad bedoelde, maar veronderstelt dat het misschien ging om te versnijden bladen met daarop meerdere voorstellingen.¹³ Deze suggestie lijkt te meer plausibel gezien het grote aantal te versnijden devotieprenten met Keulse en Antwerpse uitgeversadressen in de groep te Wolfegg. Het blijft echter onduidelijk of de specifieke benaming 'Keuls blad' enkel prenten betrof met religieuze voorstellingen of ook die met profane taferelen.

Productiecentra

Een groot aantal van de ruim tweehonderd te versnijden prenten te Wolfegg bevat uitgeversadressen van Keulse uitgevers, onder wie Peter Overadt (ca. 1605-1630) en Abraham Hogenberg (ca. 1578- ca. 1653). Vanaf het einde van de zestiende eeuw ontwikkelde Keulen zich tot een centrum van religieus drukwerk. De stad telde op dat moment 37.000 inwoners en was daarmee een van de belangrijkste steden in het Duitse rijk. Het Duitse Rijngebied was na de Reformatie katholiek gebleven. In Keulen werden priesters opgeleid en talrijke geestelijke boeken en prenten uitgegeven. In 1600 telde de stad binnen de muren 15 monnikenkloosters,

1 Anoniem, uitgegeven door Reinier en Josua Ottens, kopie naar een prent uitgegeven door Claes Jansz Visscher, *Blad snijling met acht trappen*, ets, afgezet met rood, geel, blauw en groen, 352 x 253 mm, Amsterdam, Rijksmuseum, inv. RP-P-1990-248

22 vrouwenkloosters, 10 stiftkerken, 19 kerken en 50 vrouwenconventen en begijnhoven.¹⁴ Met twintig uitgevers van boeken en prenten was Keulen in de zeventiende eeuw misschien wel het belangrijkste uitgeverscentrum in Duitsland voor devotieel prentmateriaal.¹⁵

Het oudste in Wolfegg teruggevonden blad uit Keulen, met norbertijner heiligen (afb. 2), werd gegraveerd door Daniel Aldenburgh (werkzaam ca. 1615-1640) en uitgegeven door Johann Bussemacher (werkzaam ca. 1577-1613), wiens fonds voor een groot deel bestond uit kopieën naar Antwerpse voorbeelden.¹⁶ Aldenburgh werkte ook in opdracht van een ander Keuls huis van prentuitgevers: de Altzenbachs. Gerhard Altzenbach (1575/1580-na 1672) drukte zijn eerste prenten vanaf 1612, zijn zoon Gerhard jr. (werkzaam vanaf 1656) deed dat vanaf 1656 en Wilhelm (gedocumenteerd 1657-1668), waarschijnlijk een neef, werd daartoe in 1657 ingeschreven te Keulen. Tot het omvangrijke fonds van de familie behoorden ten minste 113 te versnijden bladen met devotieprenten en 21 met profane onderwerpen. Het gaat veelal om kopieën naar Antwerpse voorbeelden van de familie Wierix, Adriaen Collaert, Cornelis en Theodoor Galle, Michael Snijders, Alexander Voet alsmede Boete en Schelte à Bolswert.¹⁷

Het overgrote deel van de groep in Wolfegg bestaat eveneens uit devotieprenten. Behalve uit Keulen zijn ze afkomstig van uitgevers uit andere steden, waaronder enkele van de Neurenbergse uitgever Petrus Fürst (1605-1666). Eén exemplaar,

gedrukt te Augsburg, heeft de initialen JKKH. Daarnaast zijn er vellen te vinden van David Hautt (1603-1677) en Peter II Aubry (1610-1686), beiden werkzaam in Straatsburg, en verder van Jean Garniere (†1666) en Pierre Bertrand (werkzaam ca. 1650) uit Parijs. Ruim dertig bladen dragen geen adres. Tot slot worden er in Wolfegg, zoals gezegd, bijna veertig te versnijden devotieprenten uit Antwerpen bewaard. Vijftien daarvan dragen het uitgeversadres van Nicolaes Lauwers en meer dan twintig dat van Martinus van den Enden. Deze prenten worden nader besproken in de volgende paragrafen. Een overzicht ervan is te vinden in bijlagen 1 en 2.¹⁸

Nicolaes Lauwers

De prenten van Lauwers (1600-1652) hebben vergelijkbare formaten: gemiddeld 25 bij 30 cm voor de bladen met liggende afbeeldingen en ongeveer 35 x 25 cm voor die met staande voorstellingen (bijlage 1). De iconografie is vaak het enige aanknopingspunt voor het dateren van de bladen. Zo is op een prent bijvoorbeeld de Milaanse oud-bisschop Carolus Borromeus afgebeeld met het bijschrift *S. Carolus Borromaeus* (bijlage 1, L.11). Aangezien hij in 1610 heilig werd verklaard, betekent dit dat deze prent pas in of na dat jaar werd vervaardigd.

Het gros van de prenten uit het fonds van Lauwers betreft kopieën naar voorbeelden van dezelfde Antwerpse kunstenaars die ook werden gekopieerd door de Altzenbachs. Zo zijn de vrouwelijke heiligen op diverse prenten naar voor-

2 Daniel Aldenburgh, Johann Bussemacher (uitgever),
Zes heilige en zalige norbertijnen (B. Macarius, B. Richardus, S. Norbertus, B. Ludolphus, B. Eelko Liukama, B. Godefridus),
 gravure, 250 x 305 mm (per voorstelling 125 x 101 mm),
 Wolfegg, Kunstsammlungen der Fürsten zu Waldburg-Wolfegg, inv. 207-470

beelden van Schelte à Bolswert gestoken (L.7, L.9 en L.14).¹⁹ Schelte vestigde zich omstreeks 1617 in Antwerpen, waar hij deze devotieprenten vervaardigde naar ontwerp van onder anderen Rubens.²⁰ Veel heiligen op de prenten van Lauwers zijn afgebeeld in achthoekige lijsten, een vorm die in Antwerpen vaak voorkwam (vgl. afb. 11). Een deel van de prenten uit zijn fonds drukte hij echter

van koperplaten met een Keulse oorsprong. Op diverse van de te versnijden prenten zijn namelijk vaag de restanten van een gewist adres uit *Colonia* zichtbaar; en op één prent (L.8) staan zelfs Duitse onderschriften (afb. 3).

Dat Lauwers prenten van anderen kopieerde, bleef niet onopgemerkt. Vanaf het einde van de zestiende eeuw vroegen uitgevers regelmatig

3 Nicolaes Lauwers (uitgever),
 Reeks met 24 voorstellingen van Christus, Maria en heiligen met Duitse onderschriften,
 gravure, 243 x 323 mm (per twee voorstellingen ca. 81 x 108 mm),
 Wolfegg, Kunstsammlungen der Fürsten zu Waldburg-Wolfegg, inv. 207-509
 Bijlage L.8

een privilege aan voor hun prenten: een vroege vorm van copyright. Uit Antwerpse archiefstukken weten we van een bijzonder voorval uit 1633, waarbij onder anderen Rubens en een aantal vooraanstaande graveurs, onder wie Lucas Vorsterman, Paulus Pontius, Theodoor en Jan Galle, hun collega Jean Baptist Barbé bijstonden in een rechtszaak tegen Lauwers. Barbé was boos op Lauwers omdat deze, ondanks bestaande privileges, kopieën uitgaf naar gravures van zijn overleden schoonvader, Hieronymus Wierix. De kunstenaars waren unaniem in hun verdediging van Barbé. Hij zou nadeel ondervinden van de kopieën die Lauwers in grote oplagen drukte en aan de bevolking en clerus verkocht tegen spotprijzen, terwijl niemand het verschil kon zien tussen originelen en kopieën. Pieter Lancvelt en Gerard Seghers verklaarden in deze zaak dat vooral boekverkopers en marktkramers kopiïsten per dag betaalden om prenten na te snijden.²¹

Martinus van den Enden

Martinus van den Enden (1605-1674) werd in 1630-1631 in het Antwerpse Sint-Lucasgilde als 'constvercooper' geregistreerd.²² Meer dan twintig te versnijden prenten in Wolfegg zijn voorzien van zijn adres (bijlage 2). Een daarvan (E.14) draagt het nummer 40, hetgeen aannemelijk maakt dat het fonds van Van den Enden ten minste veertig te versnijden prenten telde. Niets wijst erop dat hij ook Keulse koperplaten opkochte en er nieuwe oplagen van drukte. De prenten van Van den Enden wijken vaak af van het formaat

van die van Lauwers. Ze zijn gemiddeld 19-25 bij 25-33 cm, hetgeen erop wijst dat zijn koperplaten werden afgedrukt op verscheidene papierformaten: zowel *half gemeen* als *pot*. Verder is bekend dat Van den Enden zijn kunstprenten elders liet drukken, bijvoorbeeld bij 'cunstdrucker' Michiel Claphouwer.²³ In 1643 werden zeven grote prenten van Schelte à Bolswert voor zijn rekening door Claphouwer gedrukt.²⁴

Een aantal voorstellingen op de te versnijden prenten uit het fonds van Van den Enden (E.14) is gekopieerd naar voorbeelden van Alexander Voet (vgl. afb. 4 en 5).²⁵ Verder volgt een reeks met het leven van de heilige Dominicus (E.5-E.6) gravures van Johannes van Mechelen (1597-na 1627).²⁶ In alle andere gevallen zijn de prenten, anders dan de grafiek van Lauwers, niet direct te herleiden tot voorbeelden van andere Antwerpse graveurs.

Bijzonder zijn vier overgeleverde prenten met vrouwelijke heiligen, geplaatst in ovale lijsten. Twee ervan (E.1-E.2) zijn nauwkeurig en fraai gegraveerd en de individuele heiligen zijn stuk voor stuk voorzien van Van den Endens adres (afb. 6). Bij de eerste is bovendien aan elk adres een privilege toegevoegd. Een derde prent (E.3), de helft kleiner en zichtbaar gekopieerd naar een van de voorgenoemde prenten (E.2), is op slechts vier van de zestien te versnijden voorstellingen voorzien van een adres, zónder privilege. De vierde prent (E.4), zonder adres, is spiegelbeeldig en dubbel gekopieerd naar de eerste prent (E.1) en ook nog in een andere volgorde van heiligen (afb. 7).²⁷ Het is een zeldzaam duidelijk voorbeeld

4 Alexander Voet (uitgever),
Jezus in de tempel, uit:
De zeven smarten van Maria, nr. 3,
 ingekleurde gravure op perkament,
 93 x 64 mm,
 Utrecht, Museum Catharijne-
 convent, inv. OKM dp2284

van hoe eenvoudig en slordig prentjes werden nagesneden door kopiisten.

Hetzelfde geldt voor twee halve prenten met *De smarten van Maria* (E.23-E.24), met elk vier voorstellingen. Ze zijn gekopieerd naar de reeks met het adres van Van den Enden met dezelfde titel, gemaakt voor franciscanen (E.14, afb. 5).²⁸ De (half afgesneden) prent (E.23a, afb. 8) is in één opzicht afwijkend; de titelprent toont naast Maria ook Franciscus en is voorzien van een ander onderschrift (*Mater dolorosa, patri doloroso coninneta, institutione sodaliti dolorose in aede Franciscana Antverpiae erecti a^o. 1637*). Bijzonder zijn de vermelding van het jaartal en de verwijzing naar de broederschap van Maria (*sodality*) van de franciscanen in Antwerpen. In 1637 werd de broeder-

schap van de Onze-Lieve-Vrouwe van de Zeven Weeën opgericht in de Minderbroederskerk aan de Mutsaardstraat.²⁹ Deze uitgave zou daarmee in verband kunnen staan, want vaak werden prenten speciaal gedrukt bij bijzondere gelegenheden. Het is goed mogelijk dat de reeks met *De smarten van Maria* om die reden zowel in een luxe editie, zorgvuldig ingekleurd op perkament, zoals een voorbeeld van Alexander Voet laat zien (afb. 4), als goedkoop op eenvoudig papier werd gedrukt en verspreid (E.14, E.23a en E.23b).³⁰ Duidelijk wordt ook hier dat zelfs efemeer drukwerk opnieuw werd gekopieerd. Stilistisch gezien is er nog een prent die lijkt op de reeksen die voor de franciscaanse orde of Maria-broederschap werden gegraveerd (E.24). Op dit ongesigeneerde blad met vergelijkbare voorstellingen in dezelfde vensters zijn acht voorstellingen uit het leven van Franciscus verbeeld. Orden, broederschappen en sodaliteiten lieten – zo blijkt – eigen goedkope gegraveerde beelden drukken.³¹

Bijzonder zijn tot slot de overgeleverde bladen uit het fonds van Van den Enden met kopieën naar Antonius Wierix' *Cor Iesu Amanti Sacrum (Het hert Gode toegewyt)* (E.20-E.22, afb. 9), dat beschouwd mag worden als de populairste devotionele emblemata-reeks ooit.³² De voorstellingen appelleren aan het spirituele leven. De invloed van jezuïeten op de verinnerlijkte hart-spiritualiteit is evident, ook al is de oorsprong veel ouder en zijn er voorbeelden te vinden uit de vijftiende eeuw, getekend en gegraveerd in de kringen van de Moderne Devotie. Al uit die

5 Martinus van den Enden (uitgever),
Acht voorstellingen met De zeven smarten van Maria (Effigies Matris Dolorosae [...]), nr. 04,
 gravure, 235 x 290 mm (per voorstelling 117,5 x 72,5 mm),
 Wolfegg, Kunstsammlungen der Fürsten zu Waldburg-Wolfegg, inv. 221-226 Bijlage E.14

6 Martinus van den Enden
(uitgever),
Acht vrouwelijke heiligen
(S. Lucia, S. Margareta,
S. Apollonia, S. Catharina,
S. Agatha, S. Agnes,
S. Caecilia, S. Dorothea),
gravure, 190 x 260 mm (per
voorstelling 95 x 65 mm),
Wolfegg, Kunstsammlungen
der Fürsten zu Waldburg-
Wolfegg, inv. 207-494
Bijlage E.1

tijd zijn er prenten bekend waarbij Jezus woont en werkt in het hart, hét symbool van de ziel van de gelovige.³³ Binnen deze laatmiddeleeuwse beeldcultuur was de meditatie gericht op een mystieke vereniging met Christus. De geleefde spiritualiteit is hoofdzakelijk bekend uit kringen van vrouwelijke mystici en heiligen. Tijdens de Contrareformatie werd rijkelijk teruggegrepen op deze mystieke beeldcultuur.

De reeks *Cor Iesu Amanti Sacrum* werd talloze malen, tot in de negentiende eeuw, gekopieerd,

onder anderen door Martinus van den Enden. In de Hollsteinreeks wordt de door hem uitgegeven set bladen aangeduid als *Etchings with Flemish translation of Latin tercets*. Deze omschrijving is gebaseerd op losse versneden prentjes die zijn bewaard in de Koninklijke Bibliotheek van Brussel.³⁴ Het titelblad met Van den Endens adres ontbreekt daar. Andersom ontbreekt in Wolfegg het laatste blad uit de reeks van drie met daarop zes voorstellingen die – in losse vorm – wél worden bewaard in Brussel (E.22). Door samenvoeging

7 Anoniem, kopie naar een prent uitgegeven door Martinus van den Enden, *Acht vrouwelijke heiligen* (S. Margareta, S. Lucia, S. Apollonia, S. Catharina, S. Agnes, S. Agatha, S. Dorothea, S. Caecilia), tweemaal de reeks onder elkaar, gravure, 260 x 192 mm (per voorstelling 65 x 48 mm), Wolfegg, Kunstsammlungen der Fürsten zu Waldburg-Wolfegg, inv. 207-409 Bijlage E.4

8 Anoniem, gekopieerd naar Martinus van den Enden (uitgever), helft van een prent met oorspronkelijk acht voorstellingen met *De smarten van Maria*, op eerste prent naast Maria ook Franciscus, gravure, 200 x 120 mm (per voorstelling 100 x 60 mm),

Wolfegg, Kunstsammlungen der Fürsten zu Waldburg-Wolfegg, inv. 170-87 t/m 90 Bijlage E.23a

kan de hele serie worden gereconstrueerd (E.20-E.22).

De Latijnse onderschriften van de kopieën van Van den Enden zijn gekopieerd naar de oorspronkelijke gravures van Wierix. Eronder zijn Nederlandse teksten toegevoegd. Deze onderschriften komen niet overeen met verzen die Etienne Luzvic S.J. in zijn bewerking uit 1626 voor de reeks dichtte.³⁵ Het betreft hier aldus een uniek Nederlands gedicht van achttien strofen. De in de volkstaal geschreven versjes zijn onmiskenbaar bedoeld voor religieuze maagden en devote vrouwen, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de veertiende strofe over een dans van maagden. Deze staat onder de voorstelling van het hart met een musicerende Christus, die net als psalmenkoning David de harp speelt:

*Danssen springhen vuyt genuchte
Die u naemaels lang doen suchten
Soo ghy laet o maeghden crans
Sal u Bruydegom gaen leyen
Om u hert daer me te vleyen
Eenen aengenaemen dans.*

Behalve de uitgesneden prentjes met harts-embematiek zijn in de Brusselse Koninklijke Bibliotheek ook prenten bewaard die zijn geknipt uit andere vellen met meerdere gravures uit reeksen van Van den Enden en Lauwers.³⁶ Ze zijn ondergebracht in de categorie anonieme grafiek. De in Wolfegg gevonden onversneden vellen zijn dus een belangrijke bron om deze prenten toe te schrijven en te dateren.

Kinders lietmen sichwilt gueten,
Die niet hebben om te spelen
Eensich craem van poppen goet
Jesús heeft oock dees manieren
By se niemers me te vieren
Dan mit 't spel van ons GEMOET

Fallax amans ornatus. Hoc vitare si vis rote;
Deitas laetis sed carulis: Cito Christi sinus pete
Ne crede blanditijs. Bona ad infelix.
Duywile cracht, en swerke vlyen
Soo ghy HERTIEN wilt ont-glyen
En vuygden haer broeder niet.
Noet ghy al v cracht en sinen
Pougen om allen te minnen
Jesum, en sijn soete wet.

Vltro cordis portus pulsat Cor est fons vitam salu.
Iesvs sicut et auscultat. Quid sit opus factu, vltro
Necm su caruū. In adantra florēt.
HERTIEN opent nu de deure
Vuen Bruygom staet daer vuer
T'hoof met stans en ym bedauwt.
Laet linc worden niet verrecken
Hy sal liefd in v verwecken,
Al syt ghy nu heel verflaunt

Dan fenitans in lucernis O quot vestris dependit
Et vestigis cum latens IESV spem in portanda
Cor proutis ostendit. Mandi adu pndam
Eerst gact Jesus anderboeken
Diet vanderbons alle boeken
Vant' hert dat hem open doet
Siet wet monsters sijn verborgnen
Onder soo veel aertse sorgen
Die ons knaeghen het gemoet

O hostia cordis adeo: Amore pure veere
T'cu calum ledifidam Monitibus vultu terre,
Pupa sui moribus. Tre tuis polibus
Nuncp den besten vaeght Bemende
Darmen daer niet meer, en vande
Sonden, doot, of hols seijwys,
Ohoene vuyfheyt mach daer wesen
Al het SIERT is wt arielen
Om te hlyuen Jesus huyr

Bov IESV spitz staet. Iso amon vander
In cor vstrum liti nant A peccatis expiare
Ondianum vnuū. Eer goddel' angē.
Laet v graci Jesu vlioyen
Om het HERTIEN te besproeyen
Oet het daerbaer hemels nā
D'Engle seluer huy verheughen
Daz v selen wassen meughen
In soo estroeycken hat

9 Martinus van den Enden (uitgever),
Cor Iesu Amanti Sacrum,
eerste uit reeks van drie met elk zes
voorstellingen, met toegevoegde
Nederlandse gedichten,
gravure, 250 x 215 mm (per
voorstelling 125 x 72 mm),
Wolfegg, Kunstsammlungen der
Fürsten zu Waldburg-Wolfegg,
inv. 207-303
Bijlage E20

'Heiligjes' in de Republiek

Te versnijden religieuze gravures gedrukt van één koperplaat, zoals Van den Enden en Lauwers verkochten, kwamen in de Republiek minder vaak voor dan in de omliggende landen. Slechts één voorbeeld van een dergelijke uitgave uit de Noordelijke Nederlanden is bekend van voor de achttiende eeuw. Het betreft drie te versnijden prenten met elk acht voorstellingen van de 'Heylighen Patroonen van 't Bisdom Haerlem'. In Museum Catharijneconvent te Utrecht zijn twee van de drie bladen onversneden bewaard, gedrukt op satijn. Een afdruk op papier bevindt zich in het Rijksmuseum (afb. 10). Museum Catharijneconvent bezit bovendien nog een aantal versneden prentjes, eveneens op papier. De Haarlemse heiligen werden gegraveerd naar ontwerp van Jacob Matham, mogelijk door zijn leerling Jan van de Velde.³⁷

Dat te versnijden bladen ook in de Republiek circuleerden blijkt uit kasboeken van de Alkmaarse Maria van Nesse (1588-1650). Vermoegend als zij was, leefde zij celibatair, kuis en vroom. Zij ging door het leven als geestelijk maagd of geestelijk dochter, zoals semi-religieus levende vrouwen toen werden aangeduid. Ze kocht (en kreeg) talrijke devotieprenten voor eigen gebruik en bewaarde die in haar gebedenboekjes of gaf ze cadeau aan familie, vrienden en medeparochianen van haar katholieke kerkgemeenschap. Door het uitwisselen van prenten en devotionalia konden Van Nesse en haar omgeving hun geloof delen.³⁸ De prenten functioneerden niet alleen als

bidprent, maar ook als bindmiddel tussen katholieken onderling die de beeldtaal als onderdeel van hun religieuze identiteit beschouwden.

In haar kasboeken noteerde Van Nesse onder andere de aankoop van bijna driehonderd (devotie)prenten, waaronder vier te versnijden vellen met meerdere afbeeldingen.³⁹ Twee daarvan worden nader omschreven: een 'fel' met verschillende Maria's, aangekocht om er één na te laten tekenen, en een 'fel' met de vier kerkvaders en de vier evangelisten, dat Van Nesse via Jacob Willebortse, haar Alkmaarse boekverkoper, in Brabant van kleur liet voorzien en versnijden.⁴⁰ Toeval of niet, twee prenten van Nicolaes Lauwers (L.1 en L.5) voldoen aan deze beschrijvingen waardoor wij ons er nu een beeld van kunnen vormen (afb. 11). Hoewel Van Nesse de term *Keulse bladen* niet gebruikt in haar zogenoemde memorieboek, vermeldt zij wel de aankoop van een prent uit Keulen.⁴¹

Van Nesse's kasboeken blijken daarnaast ook een belangrijke bron voor de prijzen van (devotie)prenten.⁴² De Nederlandse en Antwerpse devotieprentjes waren niet goedkoop. De prijs was mede afhankelijk van grootte, basismateriaal en of ze afgezet (ingekleurd) waren, wat toen nog met zuiver goud gebeurde.⁴³ Gemiddeld kocht Van Nesse de prentjes per stuk voor 2 à 3 stuivers, grote prenten kostten 8 à 12 stuivers. Voor de vellen met meerdere 'heiligjes' betaalde ze slechts 2 stuivers.⁴⁴ Daarmee waren de gegraveerde vellen nog altijd duurder dan houtsneden: zulke volksprenten gingen in de achttiende eeuw over de toonbank voor een oortje, een kwart stuiver.⁴⁵

10 Jacob Matham (ontwerp), mogelijk door Jan van de Velde II, *Heylighe Patroonen van 't Bisdop Haerlem*, 1632, uit een reeks van drie onversneden bladen, gravure, 193 x 241 mm (per voorstelling 90 x 60 mm), Amsterdam, Rijksmuseum, inv. RP-P-1898-A-20554

'Heiligjes' komen ook voor in diverse boedel-inventarissen van boek- en prentverkopers. In 1661 werd de nalatenschap geïntariseerd van Maycke Jaspers (?-1661), weduwe van de Haarlemse stadsdrukker Vincent Casteleyn (1587-1658). De boedelinventaris bevat een winkelboek

uit 1658 waarin 'verscheide Rieme Heyligen ende lietgens & ander goet' worden genoemd. Bij deze heiligenprenten zou het kunnen gaan om onversneden vellen met *suffragia*: alle heiligen van het jaar rond, gegraveerd op 24 vellen, met 16 heilenvoorstellingen per vel, voorzien van onderschriften en op de versozijden de levensbeschrij-

ving van de heilige in boekdruk. Het gezamenlijk bidden met dit soort prentjes werd al vroeg in de zeventiende eeuw in Haarlem gepraktiseerd bij de kloppengemeenschap van de maagden in de Hoek. Ze werden toen waarschijnlijk nog betrokken uit Antwerpen, waar dergelijke te versnijden prenten al eerder werden geproduceerd.⁴⁶

11 Nicolaes Lauwers,
De vier evangelisten en de vier kerkvaders,
 gravure, 225 x 295 mm (per
 voorstelling 112,5 x 74 mm),
 Wolfegg, Kunstsammlungen der
 Fürsten zu Waldburg-Wolfegg,
 inv. 207-488
 Bijlage L.5

Te versnijden prenten in de achttiende eeuw

Vanaf de achttiende eeuw werden door Jacobus van der Kloes uit Gouda en door de firma's Stichter en Tetroode uit Amsterdam reeksen van *suffragia* uitgegeven.⁴⁷ Deze heiligenprentjes werden verhandeld náást kinderprenten.⁴⁸ Uitgevers van kleine devotieprenten hielden lang vast aan dezelfde ontwerpen. Oude koperplaten werden opgestoken en opnieuw gedrukt of gekopieerd. Tot in de vroege negentiende eeuw werden ze gebruikt, met name in de Zuidelijke Nederlanden.⁴⁹ Lodewijk Joseph Fruytiers (1713-1782), die in 1751 lid werd van het Antwerpse Lucasgilde, kan als laatste graveur van eigen inventies worden beschouwd.⁵⁰ Fruytiers maakte zowel de bekende kleine devotiegrafiek (*octavo*) als te versnijden prenten op groot formaat vellen (afb. 12). De laatste waren ook te gebruiken als meditatieve beeldverhalen om aan de muur te hangen: de voorstellingen vormen onderling een doorlopend geheel.

Niet anders dan bij losse, kleine devotieprenten uit dezelfde tijd is de esthetische kwaliteit van Fruytiers te versnijden bladen beslist veel minder dan die uit de zeventiende eeuw. De faam van de Antwerpse devotiegrafiek was zo legendarisch dat de kleine kopergravures tot ver in de negentiende eeuw op kostbaar perkament werden afgedrukt. Ze werden echter meestal slordig van kleur voorzien, met grove kwasten en tampons.⁵¹ Dat was wel anders in de zeventiende eeuw toen professionele afzetter, ingeschreven

in het Lucasgilde, de prenten nog nauwkeurig inkleurden met goud en kostbare verfstoffen.

Tot besluit

Vanaf de late Middeleeuwen werden in West-Europa te versnijden prenten met meerdere voorstellingen gedrukt, vervaardigd met één koperplaat of één houtblok. De oudste zijn mondjasmaat bewaard gebleven, ingeplakt of ingebonden in boeken of manuscripten. Duidelijk wordt dat *religieuze* afbeeldingen aanvankelijk in de meerderheid waren. Deze efemere prenten zijn te beschouwen als gebruiksgrafiek die de katholieke gelovige hielpen bij het *imagineren* van het onderwerp van de meditatie, een gebedsmethode die vanaf de late Middeleeuwen was gepopulariseerd.

Dat te Antwerpen in de zeventiende eeuw, naast talloze kleine losse devotieprenten, in grote hoeveelheden goedkoop te versnijden serie-werk werd gedrukt, in een aantal gevallen van bestaande platen uit Keulen, was tot op heden niet heel bekend. Dergelijke te versnijden reeksen werden verkocht door onder anderen Nicolaas Lauwers en Martinus van den Enden. Dat ook andere uitgevers te versnijden devotieprenten aanboden is zeker, maar vrijwel alles is verloren gegaan of versneden.⁵² In de achttiende eeuw werden in Antwerpen, behalve maandbriefjes en bedevaartprentjes, mogelijk geen meervoudige devotieprenten meer geproduceerd. Uitzondering was Lodewijk Fruytiers, waarschijnlijk de laatste die nieuwe te versnijden inventies graveerde.

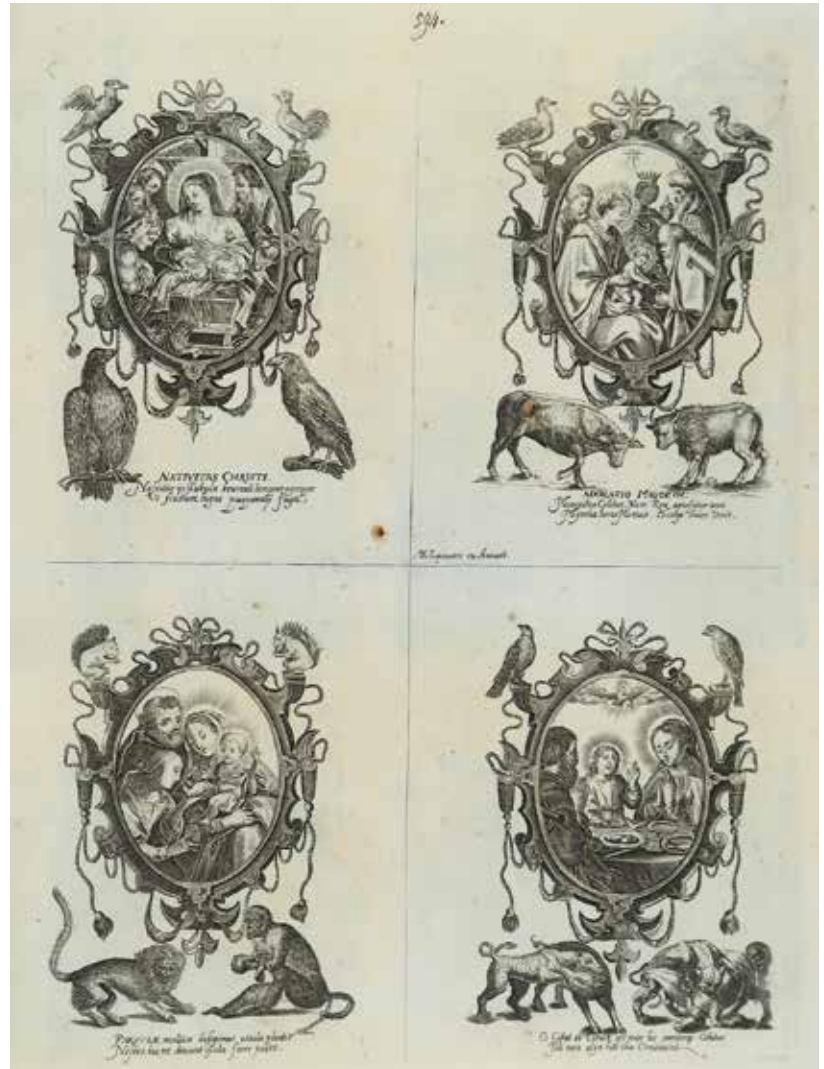

12 Lodewijk Fruytiers,

Stanislaus Kostka en de heilige Franciscus met achttien voorstellingen uit het leven en lijden van Christus,
ingekleurde gravure, 329 x 288 mm (per voorstelling 81 x 57 mm),
Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, RG-PC Onversneden prenten 1

Het bewijs dat te versnijden devotieprenten op grote schaal werden geproduceerd, maakt dat we anders naar overgeleverde 'losse' en in oude drukken overgeleverde (devotie)prenten moeten gaan kijken. Waar lijnen aan de marges verschijnen en geen *moet* van de afdruk van een koperplaat zichtbaar is, kan er sprake zijn van een uitgeknipte prent. Dit is vaak het geval met ongesigioneerde gravures.

Wat deze prenten duidelijk laten zien, is dat de markt voor religieus drukwerk na de Reformatie een nieuwe opleving kende. Volgens Wolfgang Brückner was 80 procent van het totale grafiekaanbod in Duitsland religieus van aard.⁵³ Gezien de enorme hoeveelheid van deze vorm van efemere grafiek zijn de in Keulen en Antwerpen geproduceerde devotieprenten, waaronder te versnijden prenten, van grote invloed geweest op de visuele beleving en cultuurgeschiedenis van de vroegmoderne tijd. Ze werden massaal verspreid over de hele wereld, tot in Zuid-Amerika en Azië.⁵⁴ Het is een conclusie die helaas niet voor het voetlicht kon worden gebracht door de te vroeg overleden (volks)prentdeskundigen Jan van der Waals, Nico Boerma en Alfons Thijs; daartoe waren té weinig voorbeelden voorhanden in Nederlandse en Belgische collecties en de veiling- en verzamelmarkt waar zij hun kennis vergaarden.⁵⁵

13 Nicolaes Lauwers (uitgever),
Vier voorstellingen (De aanbedding door de herders, De aanbedding door de koningen, Het mystieke huwelijk van Maria Magdalena (?), De heilige familie aan tafel),
 gravure, 320 x 250 mm (per voorstelling 160 x 125 mm),
 Wolfegg, Kunstsammlungen der Fürsten zu Waldburg-Wofegg, inv. 221-594
 Bijlage L.15

Bijlagen

Prenten uitgegeven door 1 Nicolaes Lauwers

L.1

Acht voorstellingen van Maria met Christuskind en de heilige Anna, gravure, 240 x 290 mm (per voorstelling 120 x 72,5 mm), Wolfegg, inv. 207-468.

L.2

Acht karmelieter heiligen (B. Ioannes a Cruce, S. Albertus Confessor carm., V.M. Anna A. S. Bartholomaeo, S. Angelus Marter Carm., S. Simon Stock, S. Elias Propheta, B.M. Magd. de Pazzis, S. V. et M. Teresa), gravure, 240 x 302 mm (per voorstelling ca. 120 x 75 mm), Wolfegg, inv. 207-469.

L.3

Christus, Maria en heiligen (32 voorstellingen in achthoek), gravure, 245 x 303 mm (per voorstelling 61,5 x 38 mm), Wolfegg, inv. 207-490.

L.4

Christus, Maria en heiligen (32 voorstellingen in achthoek), gravure, 245 x 308 mm (per voorstelling van twee heiligen 60 x 75 mm), Wolfegg, inv. 207-489.

L.5 (afb. 11 op p. 30)

De vier evangelisten en de vier kerkvaders, gravure, 225 x 295 mm (per voorstelling 112,5 x 74 mm), Wolfegg, inv. 207-488.

L.6

Acht vrouwelijke heiligen (S. Cecilia, S. Agnes, S. M. Magdalena, S. Lucia, S. Catharina, S. Apollonia, S. Anastasia, S. Margarita), gravure, 232 x 330 mm (per voorstelling 116 x 82,5 mm), Wolfegg, inv. 207-485.

L.7

Achttien vrouwelijke heiligen, gravure, 250 x 318 mm (per voorstelling van twee heiligen 83 x 106 mm), Wolfegg, inv. 207-508.

L.8 (afb. 3 op p. 20)

24 voorstellingen van Christus, Maria en heiligen met Duitse onderschriften, gravure, 243 x 323 mm (per voorstelling ca. 81 x 108 mm), Wolfegg, inv. 207-509.

L.9

Negen vrouwelijke heiligen (S. Elizabeth, S. Helena, S.B. Joanna, S. Catharina, S. Agnes, S. Ursula, S. Maria Magdalena, S. Veronica, S. Barbara), gravure, 315 x 235 mm (per voorstelling ca. 105 x 78 mm), Wolfegg, inv. 207-431.

L.10

Christus (Ecce Homo) omringd door acht mannelijke heiligen (S. Franciscus, S. Ludovicus Rex franciae, S. Bonifacius, S. Franciscus Xaverius, S. Ignatius de Loiola, S. Dominicus, S. Joannes a Cruce carmelitarum discalce, S. Aegidius), gravure, 325 x 240 mm (per voorstelling 109 x 80 mm), Wolfegg, inv. 207-414.

L.11

Twaalf voorstellingen met heiligen, Maria en Christus, gravure, 345 x 265 mm (per voorstelling 115 x 66 mm), Wolfegg, inv. 207-241.

L.12

Vier vrouwelijke heiligen (S. Johana, S. Barbara, S. Catharina, S. Agnes), gravure, 299 x 213 mm (per voorstelling ca. 150 x 106,5 mm), Wolfegg, inv. 207-28 t/m 31.

L.13

Negen voorstellingen in ovaal (S. Augustinus, Flores mei fructus honoris, S.S. Catharina et Barbara, Laetetur cor quaerentium dominum, Imago Vespertina, Nativitas Christi, S. Laurentius, S. Gregorius, S. Silvester papa), gravure, 347 x 252 mm (per voorstelling 116 x 85 mm), Wolfegg, inv. 221-428.

L.14

Negen heiligen (S. Catharina, S. Margareta, S. Barbara, S. Agnes, Visitatio Sanctae Elisabeth, S. Elisabeth, Samaritana, S. Agnes, S. Bernardus), gravure, 357 x 295 mm (per voorstelling 119 x 89 mm), Wolfegg, inv. 221-596.

L.15 (afb. 13 op p. 33)

Vier voorstellingen (De aanbidding door de herders, De aanbidding door de koningen, Het mystieke huwelijk van Maria Magdalena (?), De heilige familie aan tafel), gravure, 320 x 250 mm (per voorstelling 160 x 125 mm), Wolfegg, inv. 221-594.
De eerste prent is in spiegelbeeld gekopieerd naar Michael Snijders (Verheggen 2006 (noot 32), p. 301).

2 Martinus van den Enden

E.1 (afb. 6 op p. 24)

Acht vrouwelijke heiligen (S. Lucia, S. Margareta, S. Apollonia, S. Catharina, S. Agatha, S. Agnes, S. Caecilia, S. Dorothea), gravure, 190 x 260 mm (per voorstelling 95 x 65 mm), Wolfegg, inv. 207-494.

E.2

Acht vrouwelijke heiligen (S. Virgo Virginum, S. Joseph Virgo et sponsus Virginis, S. Barbara, S. Lucretia, S. Ursula, S. Petronella, S. Dimpna, S. Susanna), gravure, 190 x 268 mm (per voorstelling 95 x 67 mm), Wolfegg, inv. 207-493.

E.3

Zestien voorstellingen van Jozef en zeven vrouwelijke heiligen, tweemaal (S. Virgo Virginum, Joseph Virgo et sponsus Virginis, S. Barbara, S. Lucretia, S. Ursula, S. Petronella, S. Dimpna, S. Susanna), gravure, 260 x 185 mm (per voorstelling 65 x 46 mm), Wolfegg, inv. 207-408.

E.4 (afb. 7 op p. 25)

Anoniem, gekopieerd naar Martinus van den Enden (uitgever)?, *Zestien voorstellingen van acht heiligen, tweemaal (Margareta, S. Lucia, S. Apollonia, S. Catharina, S. Agnes, S. Agatha, S. Dorothea, S. Caecilia)*, gravure, 260 x 192 mm (per voorstelling 65 x 48 mm), Wolfegg, inv. 207-409.

E.5-E.6

Vita S. Dominici Gusmanni ordinis P.P. Praedicatorum Fundatoris, twee bladen met titel en vijftien voorstellingen over het leven van

Dominicus, gravure, 203 x 270 mm (per voorstelling ca. 101,5 x 67,5 mm), Wolfegg, inv. 207-495 en -496.

E.7

Acht dominicaanse heiligen (S. Dominicus, S. Thomas Aquinas, S. Petrus Martyr, S. Ambrosius Sancedonius, S. Raymundus, S. Catharina Senensis, S. Vincentius, S. Hiacynthus), gravure, 203 x 270 mm (per voorstelling ca. 101,5 x 67,5 mm), Wolfegg, inv. 207-512.

E.8

Vier voorstellingen uit het leven van Christus (Baiulatio Crucis, Crucifixio, Resurrectio, Ascensio) en vier voorstellingen uit het leven van Maria (Misio S. Spiritus, Assumptio B.M.V., Coronatio B.M.V., Distributio Rosarii), gravure, 213 x 287 mm (per voorstelling ca. 106,5 x 72 mm), Wolfegg, inv. 207-511.

E.9

Vier voorstellingen uit het leven van Maria (Annuntiatio, Visitatio, Nativitas, Praesentatio) en vier voorstellingen uit het leven van Christus (Inventio, Oratio, Flagellatio, Coronatio), gravure, 213 x 285 mm (per voorstelling ca. 106,5 x 71 mm), Wolfegg, inv. 207-510.

E.10

Vita Beate Mariae Virginis: tien voorstellingen uit het leven van Maria, genummerd, gravure, 184 x 279 mm (per voorstelling 92 x 56 mm), Wolfegg, inv. 207-503.

E.11

Acht voorstellingen (S. Maria, Virgo gloriosa, Annunciatio, Mater Dei, Mater Dolorosa, Passionem contritantes, fugio in Aegyptum, Angeus Custos), nr. 39, gravure, 244 x 300 mm (per voorstelling 122 x 75 mm), Wolfegg, inv. 207-505.

E.12

Kopieën naar Alexander Voet?, *Zes mannelijke en vrouwelijke heiligen in ovaal (januari tot en met juni)*, gravure, 230 x 268 mm (per voorstelling 115 x 89 mm), Wolfegg, inv. 207-502.

E.13

Kopieën naar Alexander Voet?, *Zes mannelijke en vrouwelijke heiligen in ovaal (juli tot en met december)*, gravure, 230 x 268 mm (per voorstelling 115 x 89 mm), Wolfegg, inv. 207-501.

E.14 (afb. 5 op p. 23)

Acht voorstellingen met De zeven smarten van Maria (Effigies Matris Dolorosae [...]), nr. 40, gravure, 235 x 290 mm (per voorstelling 117,5 x 72,5 mm), Wolfegg, inv. 221-226.

E.15

Negen voorstellingen van Christus, Maria, Carolus Borromeus en jezuïetenheiligen (Salvator Mundi, Nomen Iesus, Mater Dei, S. Ignatius de Loiola, S. Carolus Borromeus, S. Franciscus Xaverius, B. Aloysius Gonsaga, B. Franciscus Borgia, B. Stanislaus Kostka), gravure, 270 x 215 mm (per voorstelling 90 x 72 mm), Wolfegg, inv. 221-599.

E.16

Vier voorstellingen van de lijdende Christus, gravure, 310 x 203 mm (per voorstelling 155 x 101,5 mm), Wolfegg, inv. 207-69 t/m 72.

E.17 Negen voorstellingen met

Christus en heiligen (Jesus Filius Dei, S. Ioseph, Maria Mater Dei, S. Paulus, S. Petrus Poenitens, S. Petrus, S. Ioannes Baptista, S. Nicolaus, S. Iohannes Evang.), nr. 2, gravure, 285 x 230 mm (per voorstelling 95 x 77 mm), Wolfegg, inv. 207-329.

E.18

Negen voorstellingen van Maria (S. Maria, Jesus.Maria.Joseph, Mater Dei, Regina Caeli, Natus coronat Matrem, Regina Caeli, Dei Mater, Dormit ecce Iesus, Jesus annulum Catharinae presentat), nr. 9, gravure, 285 x 230 mm (per voorstelling 95 x 77 mm), Wolfegg, inv. 207-347.

E.19

Negen voorstellingen van Franciscus en franciscaanse heiligen (S. Franciscus, Portiuncula, S. Franciscus, S. Bernardinus, S. Joannes Capistranus, B. Jacobus de Marchia, S. Didaco mensam paravit deus, S. Bonaventura, S. Antonus de padua), gravure, 335 x 252 mm (per voorstelling 112 x 84 mm), Wolfegg, inv. 207-404.

E.20 (afb. 9 op p. 27)

Cor Iesu Amanti Sacrum, eerste uit reeks van drie met elk zes voorstellingen, met toegevoegde Nederlandse gedichten, gravure,

250 x 215 mm (per voorstelling 125 x 72 mm), Wolfegg, inv. 207-303.

E.21

Cor Iesu Amanti Sacrum, tweede uit reeks van drie met elk zes voorstellingen, met toegevoegde Nederlandse gedichten, gravure, 250 x 215 mm (per voorstelling 125 x 72 mm), Wolfegg, inv. 207-304.

E.22

Cor Iesu Amanti Sacrum, derde uit reeks van drie met elk zes voorstellingen, met toegevoegde Nederlandse gedichten (versneden tot zes losse prenten), gravure, 249 x 215 mm (per voorstelling ca. 125 x 72 mm), Brussel, KBR, inv. S.I 75739.

E.23a-b (afb. 8 op p. 26)

Kopieën naar prenten uitgegeven door Martinus van den Enden (?), *De smarten van Maria en Franciscus (Mater dolorosa, patri doloroso con inneta, institutione sodality dolorose in aede Franciscana Antverpiae erecti a^o. 1637)*, twee helften van een prent met acht voorstellingen, gravure, elk 200 x 120 mm (per voorstelling 100 x 60 mm), Wolfegg, inv. 170-87 t/m 90 en 170-91 t/m 94.

E.24

Kopie naar een prent uitgegeven door Martinus van den Enden (?), *Acht voorstellingen uit het leven van Franciscus*, gravure, 250 x 330 mm (per voorstelling 125 x 82,5 mm), Wolfegg, inv. 207-465.

Noten

* Ter nagedachtenis aan Nico Boerma (1938-2018). Voor zijn overlijden be- loofde ik Nico om onderzoek te doen naar onversneden vellen met meer- dere prenten, hetgeen nu resulteert in deze bijdrage. Verder gaat dank uit naar Bernd Mayer en Kees Bertels.

Evelyne M.F. Verheggen studeerde kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Leiden. In 2006 promoveerde zij aan de Radboud Universiteit Nijmegen op het proefschrift *Beelden voor passie en hartstocht*. Behalve over devotieprenten publiceerde zij over reliëfverering en over de inrichting van kerken. Momenteel is zij werkzaam als zelfstandig erfgoed- deskundige religieus erfgoed. Als vrij onderzoeksmedewerker is zij verbonden aan het Ruusbroecgenootschap van de Universiteit Antwerpen.

1 N. Boerma et al., *Kinderprenten, volksprenten, centsprenten, school- prenten. Populaire grafiek in de Neder- landen 1650-1950*, Nijmegen 2014, p. 320.

2 Over maandbriefjes, zie: A. Thijs, 'Notities voor een studie van de Antwerpse 17de-eeuwse "Suffragia"', *De Gulden Passer* 61-63 (1983-1985), pp. 561-594; A. Thijs, *Antwerpen, internationaal uitgeverscentrum van devotieprenten 17de-18de eeuw*, Leuven 1993, p. 16 (met op p. 122 een oversneden blad met vijftien voorstellingen van de heilige Donatus die werd vereerd in de Sint-Jacobs- kerk te Antwerpen).

3 In het Duits worden dit type prent ook *Flugblatt* (mv. *Flugblätter*) ge- noemd.

4 B. Mayer et al., *Von Schongauer zu Rembrandt. Meisterwerke der Druck- graphik aus der Sammlung der Fürsten zu Waldburg-Wolfegg*, Stuttgart 1996, i.h.b. pp. 20-30.

5 Voor een vroeg voorbeeld, uit het einde van de vijftiende eeuw, van een houtsnede met een reeks van voorstellingen over vrouwenmystiek, zie: J. Hamburger, *Nuns as Artists. The Visual Culture of a Medieval Convent*, Berkeley etc. 1997, p. 167; L. Smits, *Performing Desire. Bridal Mysticism and Medieval Imagery in the Low Countries (c. 1100-1500)*, Leiden 2019 (diss. Universiteit Leiden), pp. 158-159. Met dank aan Lieke Smits. Joyce Zelen inventariseert momenteel alle gravures van anonieme Noordelijke graveurs van vóór 1500. Tijdens haar onderzoek is zij al enkele te versnijden bladen tegengekomen. Deze prenten zullen in de toekomst worden gepubliceerd in de serie *The New Hollstein*.

6 J. van der Waals, *Prenten in de Gouden Eeuw. Van kunst tot kast- papier*, tent.cat. Rotterdam (Museum Boijmans Van Beuningen) 2006, pp. 42-47, i.h.b. p. 42.

7 Op Driekoningen, 6 januari, vierde men een theatraal carnavalesk drink- feest en speelde men het konings- spel, waarvoor door het trekken van lootjes de rollen werden verdeeld. Zie voor meer over te versnijden lootjes voor het koningsspel: Rotterdam 2006 (noot 6), pp. 42, 46-47; P. Buijn- sters & L. Buijnsters-Smets, *Papertoy. Speelprenten en papieren speelgoed in Nederland (1640-1920)*, Zwolle 2005, pp. 112-115; Boerma et al. 2014 (noot

1), pp. 429-432. Op een door Van der Waals (Rotterdam 2006, nr. 38) aangehaald voorbeeld van Pieter Schenk zijn 52 te versnijden speel- kaarten gedrukt van één koper- plaat met daarbij ook nog de spel- regels.

8 Voor de fondslijst van de firma Visscher uit ca. 1680, zie: Rotterdam 2006 (noot 6), pp. 43, 219-228. Zie ook: Boerma et al. 2014 (noot 1), p. 492; P. van der Coelen, *De Schrift verbeeld. Oudtestamentische prenten uit renaissance en barok*, Nijmegen 1998 (diss. Radboud Universiteit), pp. 203-246, i.h.b. 218-219; J. Thijssen, *Trappen des ouderdoms*, Amsterdam 2012, p. 15. Behalve de te versnijden prent met leeftijdstrappen worden in de fondslijst 29 andere snijling- prenten genoemd. De bekendste bevat Bijbelse voorstellingen, gegraveerd naar voorbeeld van prenten van Pieter Hendricksz Schut. Voor het hele overzicht, zie: F.W.H. Hollstein et al., *Dutch and Flemish Etchings, Engravings, and Woodcuts, ca. 1450-1700*, 72 delen, Amsterdam etc. 1949-2010, deel XXXVIII, pp. 219-230 en deel XXXIX, pp. 205-218.

9 In de Nederlanden werden door- gaans twee standaardformaten papier geproduceerd: *pot* (250 x 350 mm) en *gemeen* (320 x 420 mm). Over papierformaten zie bijv.: J.P. Filedt Kok et al., 'Jan Harmensz. Muller as Printmaker', *Print Quarterly* 11 (1994), pp. 362-364; Boerma et al. 2014 (noot 1), p. 320.

10 Thijs 1993 (noot 2), p. 32.

11 *Ibidem*, pp. 32-33.

12 *Ibidem*, p. 33, noot 93.

13 *Ibidem*, p. 33.

14 B. Schöller, *Kölnner Druckgraphik der Gegenreformation. Ein Beitrag zur Geschichte religiöser Bildpropa- ganda zur Zeit der Glaubenskämpfe mit einem Katalog der Einblattdrucke des Verlages Johann Bussemacher* (Veröffentlichungen des Kölnischen Stadtmuseums, deel 9) Keulen 1992, p. 17.

15 J.R. Paas, *The Altzenbachs of Cologne. Early Modern German Print Publishers: Popular Prints of the Seven- teenth Century*, 2 delen, Wiesbaden 2020, p. XII.

16 Over Bussemacher, zie: Schöller 1992 (noot 14).

17 Paas 2020 (noot 15), p. XVI. De opmerking van Thijs 1993 (noot 2), p. 32 dat er in het Rijnland een ge- ringe lokale eigen productie bestaat, blijkt onjuist. Hij verwijst daarbij naar: A. Spamer, *Das kleine Andachtsbild vom XIV. bis zum XX. Jahrhundert*, München 1930, pp. 176-177. Zie ook Schöller 1992 (noot 14), pp. 10-13.

18 Het hier gepresenteerde over- zicht is nog verre van volledig. Buiten beschouwing gelaten zijn kleine devotieprenten met meerdere afbeeldingen (ca. 6-10 x 10-14 cm) die konden worden ingebonden of ingevoegd in devotieboekjes en de zogenoemde eet- of slikprentjes van miniformaat. Evenmin opge- nomen zijn gravures met reeksen afbeeldingen die aanvankelijk waren vervaardigd als boekillustraties, maar

mogelijk ook versneden en los verkocht werden.

- 19 A. de Kruijff & E. Verheggen, 'Boëtius en Schelte à Bolswert: graveurs met Jezus als metgezel', in: T. de Jong (red.), *Boëtius en Schelte, Van Bolswert naar Antwerpen. Gouden Eeuwgravures naar Bloemaert, Rubens en Van Dyck*, tent.cat. Bolsward (Titus Brandsma Museum) 2013, pp. 110-165. Zie ook de vele kleine gravures met heiligen van Schelte à Bolswert in het Rijksmuseum.
- 20 Bolsward 2013 (noot 19), p. 22.
- 21 N. Van Hout (red.), *Copyright Rubens: Rubens en de grafiek*, tent.cat. Antwerpen (Koninklijk Museum voor Schone Kunsten) 2004, pp. 36-38.
- 22 E. Duverger & D. Maufort, 'De rolbezetting bij de productie van Van Dyck-grafiek', in: C. Depauw & G. Luijten (red.), *Antoon van Dyck en de prentkunst*, tent.cat. Antwerpen (Museum Plantin-Moretus)/Amsterdam (Rijksmuseum) 1999-2000, pp. 370-371.
- 23 Thijs 1993 (noot 2), p. 102, noot 81.
- 24 Antwerpen/Amsterdam 1999-2000 (noot 22), p. 370.
- 25 *Ibidem*. De firma Voet was een bloeiend graveerbedrijf in Antwerpen. Alexander I Voet (1608-1689) en zijn zoon Alexander II Voet (1637-1693/1705) hadden omstreeks 1665 zestig of zeventig 'verlichters, afsetters, drukkers ende plaetsnyders' in dienst: Thijs 1993 (noot 2), p. 103. Zie: Holl. XLII, pp. 7-76.
- 26 Uit: *Perillfi / ac / Reuerendmo Dño / D. MICHAELI / OPHOVIO / ex Ord. Prædic. / Episcopo / Buscoducensi / S. DOMINICUM / GVSMANVM / eiusdem Ordinis / Fundatorem / D. D. / Ioan. van Mechelen*, een reeks die werd opgedragen aan Michael Ophovius, bisschop van den Bosch. Met dank aan Claire Rousseau.
- 27 E.4 is hier opgenomen omdat deze prent wel stilistisch en qua formaat past in de Antwerpse reeks van Van den Enden, maar het niet waarschijnlijk is dat deze in opdracht van Van den Enden is vervaardigd.
- 28 Met onderschrift: *Effigies Matris Dolorosae apud fratres Minores erectis confraternitatibus 7 dolorum celebris*.
- 29 M.J. Marinus, *De Contrareformatie te Antwerpen*, Brussel 1995, p. 189.
- 30 Dat gebeurde bijvoorbeeld ook bij lofdichten en gebonden prentreeksen.
- 31 Kinderen kregen goedkope beeltoningsprentjes: Thijs 1993 (noot 2), p. 13. En ook Antwerpse gilden lieten eigen prenten drukken: *Ibidem*, p. 15.
- 32 E.M.F. Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht. Bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden, 17de en 18de eeuw*, Zutphen 2006, pp. 73-76 (diss. Radboud Universiteit). Holl. LXI, pp. 44-54.
- 33 Spamer 1930 (noot 17), p. 16; Hamburger 1997 (noot 5), pp. 126 en 137-175, pl. 10-12.
- 34 Holl. LXI, p. 44; M. Mauquoy-Hendrickx, *Les Estampes des Wierix*, 3 delen, Brussel 1978-1983, deel 1, pp. 68-79, i.h.b. p. 69, nr. 2.
- 35 Zie: E. Luzvic, *Le Coeur dévot, throsne royal de Jésus Pacifique Salomon*, Parijs 1626; E. Luzvic, G. Zoes (vert.), *Het Godtvruchtige Herte. Den Koninghlijcken Throon van Jesus den vredsamighen Salomon*, Antwerpen 1627, p. 144: 'Soeten speel-man slaet u snaren/ Doet van hier de droefheydt varen / Daer ghy speelt is volle vrecht / Siet de gheest u van hier boven / In het hert is nieuwe jeucht.'
- 36 Met dank aan Daan van Heesch.
- 37 Verheggen 2006 (noot 32), pp. 234-235. In het Catharijneconvent zijn de prenten toegeschreven aan Jan van de Velde II, in het Rijksmuseum (bij prent RP-P-1898-A-20554) is deze toeschrijving verworpen.
- 38 J. Noorman & R.J. van der Maal, *Het unieke memorieboek van Maria van Nesse (1588-1650)*, Amsterdam 2022, p. 90. Het 'memorieboek' is in zijn geheel te raadplegen op: https://www.regionaalarchiefalkmaar.nl/images/Documenten/Transcriptie_memorieboek_Maria_van_Nesse.pdf (hierna als: Memorieboek).
- 39 Vgl. Noorman/Van der Maal 2022 (noot 38), pp. 90, 251, noot 121.
- 40 'Ick heb tot Jacop Willebortsis een fel huijlichg is laten halen daer ick 2 stuivers voer gegeven heb, altemael met Lieve Froutgis om daer een uut te kiezen om na te laten taijkenen'(1640; Memorieboek, fol. 56, linkerkolom).
- 41 'Ick heb van Neltge nicht gekregen 4 haylichgis dat van Bochks-tel (Boxtel) gekomen is, het eene huijlichge is een witte print ende is van Kuelen gekomen ende is met Onse Lieven Heer sijn sper duer het hart van hem heen gesteken, het geen daer in staet' (1634; Memorieboek, fol. 30, linkerkolom). In een handschrift met preken van pastoor Leonardus Marius, afkomstig uit het Amsterdamse begijnhof uit 1636, is ook een Keulse prent meegebonden, uitgegeven door Peter Overadt. Zie verder: Verheggen 2006 (noot 32), pp. 111-112, 319 (afb. Y1).
- 42 Zie voor Antwerpse prijzen: Thijs 1993 (noot 2), p. 112.

Noten

43 *Ibidem*, pp. 44-45.

44 Zie noot 40. Het afzetten van het blad met de vier kerkvaders en de vier evangelisten kostte haar 3 stuivers per voorstelling, zodat zij er uiteindelijk 1 gulden en 6 stuivers voor moest betalen.

45 Boerma *et al.* 2014 (noot 1), pp. 68-69.

46 Thijs 1983-1985 (noot 2); Verheggen 2006 (noot 32), pp. 182-196, i.h.b. p. 184.

47 Verheggen 2006 (noot 32), pp. 183-196.

48 Boerma *et al.* 2014 (noot 1), pp. 16-17.

49 In de loop van de achttiende eeuw, bij de opkomst van gedrukte doodsprentjes, werden in de Republiek oude koperplaten (waaronder prentjes uit protestantse prentbijbels) opgekocht door katholieke prent- en boekdrukkers, zie hiervoor Verheggen 2006 (noot 32), pp. 245-259.

50 Boerma *et al.* 2014 (noot 1), p. 486. Zie voor het werk van Fruytiers: J. Bauwens & K. Peeters, *Het oeuvre van L.J. Fruytiers*, Brussel 1974.

51 De prenten van Fruytiers bevinden zich nu in het Ruusbroecgenootschap te Antwerpen, zie verder Boerma *et al.* 2014 (noot 1), p. 741.

52 Zo vermeldt Thijs 1993 (noot 2), p. 121 '24 copere plaeten op dewelcke op d'een vier, d'andere ses ende meer beldekens gesneden sijn' van Michiel Snyders (1586-1673) en dat behalve Fruytiers ook Frans Huberti (Franciscus Huybrechts (1630-1687)) en Cornelis van Merlen (1654-1723) bladen hebben uitgegeven met 'zes heiligen naast één, in vijf of zes rijen boven elkaar'. Van Gerard de Jode zijn twee onversneden bladen bekend en bewaard in Florence met acht scènes uit het leven van Maria (*Canticum Mariae*): M. Leesberg (red. P. van der Coelen), *The New Hollstein Dutch & Flemish Engravings, Etchings and Woodcuts, 1450-1700: The De Jode Dynasty*, deel II, pp. 202-204, nrs. 466-467. Met dank aan Marjolein Leesberg.

53 W. Brückner, 'Massenbilderforschung 1968-1978. Erster Teil: die traditionellen Gattungen der populären Druckgraphik des 15. bis 19. Jahrhunderts', *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der*

deutschen Literatur 4 (1979), pp. 130-178, i.h.b. p. 131.

54 Zie bijvoorbeeld over de invloed van religieuze grafiek in Latijns-Amerika: A. Hyman, *Rubens in Repeat. The Logic of the Copy in Colonial Latin America*, Los Angeles 2022. In China werden in 1640 prenten uit o.m. een Passie-reeks naar Johannes Stradanus gekopieerd; zie N. Standaert, 'Chinese Prints and their European Prototypes: Schall's Jincheng shuxiang', *Print Quarterly* 23 (2006), pp. 232-253 en N. Standaert, *An Illustrated Life of Christ Presented to the Chinese Emperor. The History of Jincheng shuxiang*, Nettetal 2007.

55 De verzameling van Alfons Thijs is na diens overlijden gedeeltelijk aangekocht door de Universiteit van Antwerpen en bevindt zich nu in het Ruusbroecgenootschap te Antwerpen. De collectie van Nico Boerma is overgedragen aan het Allard Pierson Museum in Amsterdam, met uitzondering van de prenten van Fruytiers (zie noot 51).

Summary

The print collection in Wolfegg (Germany), acquired by Prince Max Willibald of Waldburg-Wolfegg (1604-1667), holds over 200 broadsheets of multiple uncut prints by print publishers established in Antwerp, Cologne, Nuremberg, Augsburg, Strasbourg, and Paris during the late sixteenth and seventeenth centuries. In some archival sources these prints were described as 'Keulse bladeren'. The present article focusses on the almost 40 broadsheets of series of uncut devotional prints bearing the addresses of the Antwerp publishers Nicolaes Lauwers and Martinus van den Enden, with extensive descriptions in the appendices. The Antwerp plates are of varying quality, several are copied after famous designers, and some are re-used plates originating from Cologne. By studying this rare group of uncut broadsheets in Wolfegg and some surviving prints in other collections, we learn more about the production of devotional engravings printed from a single copper plate. The research makes clear that the market for such religious prints experienced a new revival during the Counter-Reformation. Catholics considered the image as an important part of their identity. Women in particular, including thousands of nuns and semi-religious 'in the world', made intensive use of this imagery for *imagination*, a method of prayer.